

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського**

ДАРЧИК Світлана Василівна

УДК 930.2 (477)''16''

**ВІЗІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648–1657 рр.) У СПОГАДАХ
ТА ЩОДЕННИКАХ ШЛЯХТИЧІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2009

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Незважаючи на суб'єктивність мемуарів, причетність авторів до описуваних подій дозволяє визначити їх ставлення до певних суспільних явищ, окремих людей, хоча ця інформація часто є прихованою. Спогади та щоденники сучасників Національно-визвольної війни середини XVII ст. неодноразово використовувались вітчизняними дослідниками, однак це здійснювалось шляхом залучення фрагментарних відомостей. Польська історіографія має у своєму активі напрацювання із витворення портрета пересічного шляхтича XVII ст., але тут подіям української історії відводилась другорядна роль. Окремого дослідження, де б презентувалась візія подій 1648–1657 рр., витворена сучасниками, з акцентом на особливостях їх життєписів, світогляду та культурно-історичного контексту доби, не проводилось. Виходячи із сучасних напрямків розвитку історичної науки, ця проблема набула нового звучання. Вона пов'язана із прагненням автора зрозуміти, які чинники вплинули на шляхтичів у процесі написання нотаток. Іншим мотивом звернення до проблеми є необхідність дослідження того, наскільки конкретні уявлення шляхтичів про повстання Б. Хмельницького співвідносились із прийнятою на рівні аксіоми думкою про вороже ставлення річпосполитського суспільства середини XVII ст. до цих переломних подій. Необхідність коригування існуючого в попередній історіографії стереотипу є додатковим чинником, який пояснює актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми „Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби” (державний реєстраційний номер 0108U010890), яка виконується в Національному університеті „Острозька академія”.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне представлення подій національно-визвольної боротьби

українського народу 1648–1657 рр. у спогадах та автобіографічних щоденниках, створених шляхтичами-сучасниками. Досягнення мети передбачає реалізацію наступних дослідницьких завдань:

- окреслити суспільне середовище, в якому у XVII ст. розвинулась річпосполитська мемуаристика, її головні традиції та відмінності від мемуарів сучасної доби;
- визначити основні тематичні об'єкти, які найчастіше привертали увагу шляхтичів;
- простежити головні віхи життєвого шляху мемуаристів, встановити його вплив на інформаційну та емоційну наповненість творів;
- реконструювати мотивацію авторів у змалюванні читачам причин вибуху протистояння та їх візію щодо визначальних подій на початку визвольного руху;
- проаналізувати характеристику окремих аспектів еволюції українсько-річпосполитського конфлікту 1649–1650 рр. в записках сучасників;
- з'ясувати особливості військової кампанії під Берестечком як тематичного об'єкту літописців епохи;
- реконструювати картину Національно-визвольної війни у 1652–1657 рр., змалювану мемуаристами;
- дослідити образ ворога, витворений у шляхетській мемуаристиці, стосовно подій 1648–1657 рр.;
- встановити вплив на формування цього образу віровизнання, регіонального походження, професії, родинних зв'язків мемуаристів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є спогади та щоденники шляхтичів – очевидців та сучасників подій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Предмет дослідження – візія протистояння повстанців на чолі з Б. Хмельницьким та урядової сторони, подана у шляхетських спогадах та автобіографічних щоденниках.

Методи дослідження. Для всебічної характеристики візії Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. залучались загальнонаукові методи аналізу та синтезу з опорою на принцип історизму. З їх допомогою картина шляхетського світобачення стосовно вказаних подій представлена цілісним явищем у взаємозв'язку із реальними подіями. Проблемно-хронологічний метод став визначальним при аналізі історіографічного доробку. На підставі методу періодизації було виділено кілька періодів, порівняння в рамках яких поглядів мемуаристів допомогло цілісно представити шляхетську візію на окремі дослідницькі проблеми. Для характеристики життєписів авторів мемуарів було застосовано просопографічний метод із наголосом на встановленні родинних, політичних, клієнтарно-патрональних зв'язків із людьми, згадуваних у нотатках. Історико-компаративний метод дозволив порівняти погляди близьких за суспільним становищем авторів та визначити, наскільки їхнє бачення співвідноситься із положеннями, запропонованими в історіографії. Без використання критичного методу не вдалося би пояснити радикальну зміну поглядів окремих мемуаристів за порівняно короткий період часу, як і з'ясувати, що в певних випадках рядки виходили зовсім не з-під пера людини, за яку прагнув себе видати автор.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1648–1657 рр. Нижня межа дослідження зумовлена розгортанням у 1648 р. Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, яка підважила основи політико-правового устрою Речі Посполитої. Верхня межа визначена фактом смерті лідера повстанців у 1657 р., після чого ініційований ним рух набрав інших рис та форм.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасної України та сусідніх з нею держав – Польщі, Литви, Молдови, Румунії, Росії та Білорусі, – де упродовж 1648–1657 рр. відбувались головні акції протистояння.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії на основі аналізу спогадів та автобіографічних щоденників витворено картину бачення сучасниками цієї переломної епохи. Шляхом

порівняльного аналізу праць дослідників простежено основні напрями вивчення теми, введено до наукового обігу низку інформаційних матеріалів із „щоденникової книги” М. Голінського. Вперше окреслено едиційну історію річпосполитської мемуаристики як джерела до вивчення подій власне української історії та узагальнено особливості класифікації мемуарів XVII ст. Здійснено чітке розмежування прозових переробок історичних творів В. Коховського та С. Твардовського, які в попередній історіографії часто відносилися до категорії мемуарів. Аргументовано висновок про те, що ворожість у зображенні противника залежала від емоційності автора і була спричинена посяганням повстанців на священну з точки зору правової середньовічної доктрини королівську владу. Поряд з цим шляхом аналізу джерельних матеріалів показано раціональне бачення шляхтичами причин конфлікту та поразок річпосполитського війська. За допомогою залучення низки матеріалів синтезовано уявлення шляхтичів про конфронтацію 1648–1657 рр. у співвідношенні із життєвими факторами, які вплинули на їхні переконання. На основі аналізу мемуарів шляхтичів-воєнків підтверджено вже розвинуту в історіографії тезу про існування у соціально-культурному просторі Речі Посполитої формації „воїнів”, нерозділеної національними і релігійними відмінностями. Через призму такого суспільного уявлення розглянуто поділ армії повстанців на професійних воїнів та т. зв. „голоту”, яка трактувалася авторами мемуарів виключно негативно.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення дисертаційного дослідження та нагромаджений у ньому фактичний матеріал може бути використаний при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць із історії та джерелознавства України середини XVII ст. Вказані тези дозволяють також відкоригувати усталену в українській історіографії оцінку протистояння учасниками із річпосполитської сторони.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації апробовані у виступах на таких наукових заходах: IV Буковинській

міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої історичної згадки про Чернівці (Чернівці, 2007 р.), Всеукраїнській науковій конференції „Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття”, (м. Нікополь Дніпропетровської обл., 2008 р.), V Міжнародній науковій конференції “Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє”, (м. Житомир, 2008 р.), щорічних науково-звітних конференціях „Дні науки” (Острог, 2006, 2009).

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у шести статтях, з яких п'ять опубліковані у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертаційного дослідження зумовлена його метою і завданнями. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (409 позицій). Обсяг основного тексту – 176 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт і предмет, хронологічні межі, сформульовано мету та завдання роботи, наукову новизну і практичне значення дисертації, ступінь її апробації та впровадження результатів.

У **першому розділі „Історіографія та джерела”** охарактеризовано ступінь наукової розробки теми та подано характеристику джерельної бази.

У *підрозділі 1.1. „Історіографія проблеми”* зазначено, що мемуари середини XVII ст. неодноразово використовувались дослідниками історії Речі Посполитої та українських земель. Однак і польські, і українські історики XIX та XX ст. найчастіше використовували нотатки Й. Єрлича, А.С. Радзивіла, М. Голінського та Б. Маскевича. Тільки у сучасних дослідженнях В. Степанкова, В.

Смолія та Я. Качмарчика¹ використано весь спектр цього виду писемних джерел.

З українських джерелознавців вперше до мемуарів звернувся В. Антонович². Його справу продовжили представники “львівської школи” М. Грушевського, а він подав короткий аналіз річпосполитських мемуарів середини XVII ст.³.

Із формуванням у Дніпропетровську джерелознавчої школи М. Ковальського зростає увага дослідників в т. ч. і до мемуарів. Один з представників школи Ю. Мицик⁴ запропонував класифікацію мемуарів вказаного періоду, звернувши увагу на походження і погляди авторів. До розробки згаданої проблематики долучилися також Н. Яковенко та Я. Федорук⁵, які проаналізували шляхетські нотатки в контексті суспільних уявлень тогочасних обивателів Речі Посполитої.

Тенденцією розвитку польської історіографії проблеми стало те, що, зазвичай, саме видавець був автором окремої розвідки про мемуариста та його твір, як це було з публікаторами XIX – поч. XX ст. (А. Бельовський, Е. Рачинський, К. Вуйціцький, В. Чермак) та більш пізнішого періоду (А. Сайковський, Р. Желєвський, А. Рахуба, Я. Дзенгелевський, Р. Шренява-Шиповський, Т. Василевський)⁶. Автором першого синтетичного дослідження

¹ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик ; перекл. І. Сварник. – Перемишль-Львів : ОО Василіан “Місіонер”, 1996. – 326 с. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Либідь, 1995. – 2-ге вид., доп. і перероб. – 624 с.

² Антонович В. Лекції з джерелознавства / В. Антонович ; ред. М. Ковальський. – Острог; Нью-Йорк : Українська Вільна АН в США, Національний університет „Острозька академія”, 2003. – 382 с.

³ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський ; ред. колегія П. Сохань та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8 (1626-1650). – 856 с.; Рудницький С. Нове джерело до історії Хмельниччини / С. Рудницький // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXIII-XIV. – С. 14-48; Томашівський С. Самійло Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книга / С. Томашівський // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 1-24; Кривецький І. Мемуаристика / І. Кривецький. – Львів, 1930. – 72 с. (штучний зшиток вирізок з “Нової Зорі”, 1930, № 1, 2, 4, 6, 8, 10, 56, 58, 62, 66).

⁴ Мицик Ю. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 262 с.

⁵ Яковенко Н. Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. / Н. Яковенко // Україна XVII століття : суспільство, філософія, культура: Збірник наук. праць на пошану професора В. М. Нічик / ред.-упоряд. : Л. Довга, Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – С. 477-501.; Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 37-87.

⁶ Dzięgielewski J. Wstęp / J. Dzięgielewski // Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1676) / M. Jemiołowski; opracował J. Dzięgielewski. – Warszawa : DiG, 2000. – 620 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). – S. 3-40; Przyboś A., Żelewski R. Wstęp / A. Przyboś, R. Żelewski // Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632-1656) / A. S. Radziwiłł ; [przeł. [z łac.] i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa : Państwowy Instytut

про розвиток річпосполитської мемуаристики XVII ст. був В. Чермак⁷. А. Сайковський, К. Гернас, Г. Барич, Т. Хинчевська-Геннель, М. Барльовська пізніше продовжили дослідження в даній царині історичної науки, розвинувши її окремі напрями⁸. Водночас інтерес до мемуарів зростав з огляду їх значення як джерел трилогії Г. Сєнкевича „Вогнем і мечем”. Протягом XX ст. різні аспекти проблеми були підняті у студіях О. Гурки, Ю. Кіяса, А. Керстена, Т. Буйніцького, М. Космана⁹ та інших. Одним із авторитетних дослідників мемуаристики XVII ст. є П. Борек¹⁰. Він не тільки детально визначив причини появи та розвитку цього культурного явища, але й охарактеризував чимало особливостей, пов’язаних із подіями 1648–1657 рр.

Підрозділ 1.2 “Джерела та їх едиційна історія” подає різні погляди на проблему класифікації річпосполитських мемуарів середини XVII ст., запропоновані представниками української та польської історіографії. Базовою слід вважати класифікацію, запропоновану Ю. Мициком. Вчений виокремив серед мемуарів табірні та автобіографічні щоденники і спогади шляхтичів, взявши за критерій поділу спосіб створення та змістову наповненість джерел.

Wydawniczy, 1980. – Т. 1. – 429 s. – S. 3–86; Rachuba A. Wstęp / A. Rachuba // Pamiętniki Filipa, Mihała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / F., M. i T. Obuchowiczowie ; opracowali H. Lulewicz i A. Rahuba. – Warszawa : DiG, 2003. – 640 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). – S. 9–216; Sajkowski A. Wstęp / A. Sajkowski // Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII) / S. i B.K. Maskiewiczowie ; oprac. A. Sajkowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. – 318 s. – S. 19–90; Śreniawa-Szypowski R. Wstęp / R. Śreniawa-Szypowski // Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej / J. Łoś ; opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa : DiG, 2000. – 195 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). – S. 3–50; Wasilewski T. Zarys dziejów Bogusława Radziwiła / T. Wasilewski // Radziwił B. Autobiografia / B. Radziwił ; wstępem poprzedził i oprac. T. Wasilewski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. – 165 s. – S. 5–117.

⁷ Czermak W. Kilka słów o pamiętnikach polskich XVII wieku / W. Czermak // Ateneum. – 1896. – Т. IV. – S.117–135.

⁸ Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami / A. Sajkowski. – Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1964. – 320 s.; Hernas C. Barok / C. Hernas. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978. – 401 s.; Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią XVI–XVIII w. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – 248 s.; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. – 189 s.; Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648–1657 / M. Barłowska // Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie / pod. red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1994. – S. 69–84.

⁹ Górka O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa : MON, 1986. – 263 s. – wyd. drugie. – (Seria: ABC Organizacji Reklamy); Kijas J. Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza / J. Kijas // Prace historyczno-literackie. Księga zbiorowa ku czci I. Chrzanowskiego. – Kraków : Drukarnia „ORBIS”, 1936. – S. 480–485.

¹⁰ Borek P. Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie i wizerunki / P. Borek. – Kraków : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – 318 s.; Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy : studia staropolskie / P. Borek. – Kraków : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – 315 s. – (Seria: Biblioteka Tradycji Literackich ; nr. XV ; Collegium Columbinum); Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach : bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – 426 s. – (Seria: Biblioteka Tradycji Literackich ; nr. VII, Collegium Columbinum).

Власне спогади та автобіографічні щоденники стали об'єктом дослідження з огляду на насиченість інформативними матеріалами для вивчення історії уявлень та ідей. До того ж, великий часовий проміжок, який, як правило, охоплюють джерела вказаної категорії, дозволяє прослідкувати зміну поглядів автора та широкий спектр його інтересів на відміну від таборових щоденників. З метою попередження плутанини термінів у роботі особливо важливим було вказати на принципову відмінність спогадів та мемуарів як співвідношення частини та цілого (запропоновану тим-таки Ю. Мициком), оскільки в сучасному українському джерелознавстві присутні різні думки з цього приводу.

Категорія автобіографічних щоденників представлена творами Ф.К. Обуховича, С. Освенцима та А.С. Радзивіла¹¹. Автори нотаток послідовно протягом життя вели записи, які пізніше доповнили та відредагували. Зважаючи на постійну періодичну працю над твором, вони фіксували чимало відомостей зі “свіжої пам'яті”, наводячи низку дат, прізвищ та фактів, причому ступінь їхньої вірогідності є досить високим. Щоденниковий спосіб ведення твору казимирського райці М. Голінського¹², який подекуди має риси історичної компіляції, дозволяє, все-таки, його також віднести до автобіографічних щоденників.

Спогади сучасників, які хронологічно описують події 1648–1657 рр., пов'язані із іменами Й. Єрлича, Я. Лося, М. Ємьоловського, Б. Маскевича, Б. Радзивіла та аноніма, твір якого був опублікований І. Хронцем¹³. Незважаючи

¹¹ Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651 / S. Oświęcim / wyd. W. Czermak. – Kraków : Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, 1907. – LXXXV, 437 s. – (Scriptores rerum polonicarum ; tom 19). Pamiętniki Filipa, Mihała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / F., M. i T. Obuchowiczowie ; opracowali H. Lulewicz i A. Rahuba. – Warszawa : DiG, 2003. – 640 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656) / A. S. Radziwiłł ; [przeł. [z łac.] i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T. 3. – 583 s.

¹² ЛНБ НАН України ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189 / II : Pamiątkowa księga Marcina Golińskiego. – 1619 арк.

¹³ Мемуари до історії південної Русі: Вип. 2 (перша пол. XVII ст.) / за ред. В. Антоновича ; [пер. з рос. С. Голуб, передмова В. Мороза]. – Дніпропетровськ : Січ; 2006. – 439 с. Chruszcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeczeniach uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naoczny świadek wypadków / I.E. Chruszcz // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego. – Lwów : druk Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1934. – S. 249–267. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1676) / M. Jemiołowski; opracował J. Dzięgielewski. – Warszawa : DiG, 2000. – 620 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / J. Jerlicz; z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa : drukarnia Wienhoebra, 1853. – T. 1. – 187 s. Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi panczernej / J. Łoś ; opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa : DiG, 2000. – 195 s. – (Seria „Pamiętniki z czasów „Trylogii”). Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII) / S. i B.K. Maskiewiczowie ; oprac. A. Sajkowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961.

на приналежність цих нотаток до спільної категорії спогадів, кожен з них має свої структурні особливості.

Робота, пов'язана із публікацією мемуарів, велась епізодично. З боку українських джерелознавців вона знайшла своє вираження у виданні творів С. Освенцима та Б. Маскевича в рамках публікації “Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси”. Увага польських джерелознавців до цієї проблеми була більш прискіпливою і базувалась на зацікавленні джерелами як історичною базою трилогії Г. Сенкевича. З кінця 90-х рр. ХХ ст. це зумовило повторне критичне видання кількох шляхетських нотаток.

В другому розділі дослідження “Річпосполитська мемуаристика XVII ст. як явище” висвітлені причини її появи та особливості. Орієнтація на історіографічні твори доби зумовила превалювання відомостей державного та суспільного життя над особистими відчуттями авторів.

Підрозділ 2.1 “Суспільне середовище та традиції створення мемуарів” окреслює коло мемуаристів шляхетського стану, виключно яким згідно суспільної думки у середині XVII ст. належав привілей красного писемства.

Поява мемуаристики хронологічно пов'язується з добою бароко, яка тривала в Речі Посполитій з кінця XVI ст. до початку XVIII ст. Однак саме XVII ст. стало епохою активного розвитку всіх її форм з огляду на такі причини:

а) польсько-литовська держава тоді була однією з найбільших держав Європи, а шляхта виграла кілька військових кампаній. В суспільному розумінні ці події варто було занотувати на папері, аби нащадки шанували традиції своїх предків. Вибух повстання Б. Хмельницького тільки розвинув творчу ініціативу шляхтичів, переконаних в епохальності подій і необхідності їх фіксації. Це доповнювалося моральними настановами для наступних поколінь.

б) основи красного письменства були достатньо популярною наукою серед шляхтичів, які прагнули апробувати здобуті знання на практиці;

в) сильні позиції церкви не дозволяли презентувати свої погляди широкому загалу, оскільки це робило предметом суспільного обговорення «грішне» земне життя. Натомість виклад своїх думок у формі щоденника, доступного лише для кола найближчих людей, не було кривою.

Мемуари XVII ст. являли собою ледве не історичні твори, де приватне життя автора майже не висвітлювалось. Така композиційна структура підпорядковувалась меті, яку ставив перед собою мемуарист – подати опис історії часу, в якій судилось жити, а не створити власне біографію.

Перебіг битв та сутичок виступав першочерговим матеріалом для пам'яток такого роду. Родинні справи згадувалися тільки в контексті їх зв'язку із визначними подіями певного регіону чи держави в цілому. Маючи на меті створити писемну пам'ятку про епоху, мемуаристи зазвичай спирались на власні свідчення. Не відкидалися також інші джерела інформації, однак автори далеко не завжди вказували їх походження.

Зміни у „небесній канцелярії” були окремим тематичним об'єктом шляхетських мемуарів. Національно-визвольна війна середини XVII ст. – в очах для мешканців Речі Посполитої «несподівана і безбожна» через участь татар – бачилася в категоріях ледве чи не апокаліптичного протистояння. У джерелах не бракує описів дивних явищ, комет тощо, як і посиленої уваги до старозавітних пророцтв. У мемуарах шляхтичів-воїнів історії з подібним підтекстом присутні набагато рідше з огляду на їх скептицизм та раціоналізм. Патріотизм мемуаристів мав різні обличчя – від щирого служіння вітчизні, що траплялось рідко, до псевдопатріотизму, „підшитого” матеріальними стимулами, можливістю збагатитись під час походів – основного джерела існування для малозаможних шляхтичів.

Факт приналежності всіх мемуаристів у XVII ст. до панівної суспільної групи став основоположним критерієм змістової наповненості їхніх творів. Останні мали виразно прошляхетський характер, що накладало відбиток на витворення образу противника. Однак аналіз мемуарів показує, що в умовах XVII ст. поділ на „наших” та „їхніх” не був категоричним; мотив фахової

(військової) самоідентифікації домінував над етнічною чи конфесійною тотожністю.

У підрозділі 2.2. *“Життєписи шляхтичів-мемуаристів як тло їхніх творів”* простежується взаємозв’язок особливостей біографії авторів спогадів та автобіографічних щоденників із тенденційністю представлення певних осіб та пояснення суспільних явищ.

Щодо безпосередніх учасників українсько-річпосполитського протистояння середини XVII ст., то найбільше відзначився на полях битв М. Ємьоловський. Він брав участь у численних кампаніях війни повстанців із урядовою армією в 1648–1654 рр. Б. Маскевич був задіяний у боях з повстанцями упродовж 1648–1649 рр. С. Освенцим, який най докладніше занотував перебіг Берестецької битви, опинився у складі урядового війська вже під час післяберестечківської кампанії 1651 р. Військові частини князя Б. Радзивіла під його безпосереднім керівництвом брали участь в битвах під Берестечком та Жванцем. Участь мемуаристів у певних військових акціях 1648–1657 рр. з армією Б. Хмельницького, як правило, знаходила відображення у їхніх доробках. Інші літописці епохи про конфронтацію були обізнані опосередковано, використовуючи джерела інформації, які принагідно потрапляли їм в руки.

При написанні творів мемуаристи керувалися різною мотивацією. Й. Єрлич, наприклад, втративши під час “бури” 1648 р. своє невелике майно, написав історію роду Єрличів, яка у разі загибелі автора мала допомогти закріпити за родиною її маєтності. М. Ємьоловський, Б. Маскевич та С. Освенцим керувались, вочевидь, бажанням залишити писемну згадку про епоху, опираючись на свій досвід військової служби, публічної діяльності та наявність свідчень очевидців. Додатковим мотивом до вправління у красному писемстві для Я. Лося послужив той факт, що він в якості трофея отримав більш як 700-сторінковий фоліант XVI ст. і загорівся бажанням його дописати. Записки М. Голінського постали в результаті переписування істориком-самоучкою різноманітних свідчень про епоху з висловленням власного

ставлення та оцінкою вірогідності занотованих фактів. Натомість литовський канцлер А.С. Радзивіл хотів спочатку описати тільки смерть свого опікуна Сигізмунда III, але згодом продовжив свої нотатки, дотримуючись античного принципу «Історія – вчителька життя». Саме його твір є максимально адекватний терміну “щоденник”.

Окремі мемуаристи писали свої твори, бажаючи пояснити суспільству свої певні вчинки. Б. Радзивіл творив мемуари з метою добитись амністії за зрадницьку поведінку в часи „Потопу” та отримати булаву литовського польного гетьмана в 1663 р. Саме тому в творі присутнє постійне возвеличення особи автора. Ф.К. Обухович вирішив доповнити свій невеликий щоденник, прагнучи зняти із себе звинувачення у справі здачі московським військам Смоленська у 1654 р., воєводою якого він був на той час.

У третьому розділі „Шляхетські мемуари про військові кампанії Національно-визвольної війни 1648–1651 р.” подана створена мемуаристами картина початкового етапу українсько-річпосполитського протистояння, заключним акордом якого стала Білоцерківська кампанія.

У підрозділі 3.1. „Протистояння повстанців та урядової сторони в 1648 рр. в мемуаристиці” зазначається, що саме перші поразки війська Речі Посполитої, спровокували неабияку писемну активність сучасників. Мемуаристи обурювались виступом ватажка повстанців проти свого сюзерена – короля Речі Посполитої. Водночас вони не були схильні заперечувати об’єктивні причини конфлікту – різнопланові утиски населення українських воєводств польсько-литовської держави. Окремі із літописців та істориків епохи причини повстання пов’язували із особистою образою, завданою Б. Хмельницькому. Натомість єдністю характеризувалися погляди шляхтичів на „турецькі” плани Владислава IV, які, на їхню думку, уможливили консолідацію козаків.

Згадка про битву під Жовтими Водами у спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів обмежена констатацією її результатів без детальних відомостей. Такий стан речей обумовлений небажанням сучасників

занотовувати ганебні сторінки історії своєї держави в ситуації збереження надії швидких змін на краще.

Спільною ознакою при висвітленні битв під Корсунем та Пилявцями 1648 р. є вказівка мемуаристів на негідну поведінку керівників урядової армії, яку почало наслідувати військо. Критичністю у цьому плані характеризуються насамперед спомини Б. Маскевича та Й. Єрлича. Опис літніх місяців 1648 р. у спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів рясніє фактами численних мордувань, катувань, вбивств, які чинили повстанці передусім щодо католиків. Ці замальовки мали на меті передати наступним поколінням відомості про «пекло на землі», в якому опинились співвітчизники. Поряд з цим шляхетські записи яскраво показують, наскільки в XVII ст. вояцький світогляд химерним чином поєднувався із релігійністю: на переконання сучасників, саме з Божого промислу/кари за попередньо здійснені гріховні вчинки були допущені такі діяння. Водночас ворожість у зображенні Б. Хмельницького не завадила мемуаристам визнати факт вирішального впливу козацького лідера на обрання Яна Казимира королем восени 1648 р.

Підрозділ 3.2. „1649–1650 рр: окремі аспекти українсько-річпосполитського конфлікту в записах сучасників” відтворює бачення літописцями епохи подій протягом зазначеного проміжку часу. Простежується зневіра очевидців конфлікту в можливості його мирного вирішення на початку 1649 р. Такі песимістичні нотки пов’язуються передусім із ретроспективним характером створення мемуарів. Винуватцями у зриві переговорів виставлялись повстанці, які в силу зрадливого характеру таємно шукали засобів для продовження боротьби. Прихильником замирення з повстанцями був А.С. Радзівіл, який виступав за поступки останнім.

Особливу увагу мемуаристів привернула Зборівська кампанія, героєм якої, як і Національно-визвольної війни в цілому, зображений Я. Вишневецький. На думку мемуаристів з військовим досвідом, від результатів цієї кампанії прямо залежало майбутнє держави. Небезпека, що виходила від

українсько-татарського війська, часто в свідомості шляхтичів асоціювалась з небаченим числом ворогів, яким протистояла мала жменька урядових частин.

Найбільш об'ємно представив Зборівську кампанію М. Ємьоловський, який, правдоподібно, був учасником битви. На його думку, так як й інших мемуаристів, вирішальну роль в укладенні перемир'я під Зборовим відіграв перехід татарського хана з військом на бік Речі Посполитої. Не сумнівалися вони і в тому, що ця підтримка була куплена за чималі гроші. Переважна більшість мемуаристів була переконана в тимчасовому характері Зборівського договору 1649 р. Дані про зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького протягом зазначеного періоду гіперболізовані та хаотичні.

У підрозділі 3.3. "Військова кампанія 1651 р. як тематичний об'єкт літописців епохи" зосереджена увага на візії подій 1651 р., витвореній у свідомості сучасників. Надію на мирне завершення конфлікту в цей час плекав тільки М. Голінський. Мемуаристи вважали, що саме козаки першими пролили кров, порушивши Зборівську угоду в лютому 1651 р. Проте в окремих випадках шляхтичі не заперечували, що керівництво Речі Посполитої тільки й чекало подібного кроку. М. Голінський та С. Освенцим звернули увагу на відсутність єдності серед повстанців із приводу відновлення боротьби, зокрема прагнення І. Богуна та Д. Нечая вести відособлену від Б. Хмельницького політику.

Бій під Берестечком займає центральне місце у шляхетських мемуарах як героїчна сторінка звитяги річпосполитської зброї. Хоча в творах, як і у випадку попередніх битв, присутня гіперболізація кількості ворожого війська, а урядового – применшення, але повстанці не завжди представлялись у негативному світлі; присутні вказівки на їхню мужню поведінку. Залишення Хмельницьким поля бою більшість мемуаристів трактували як відсутність вибору з огляду на фактичне ув'язнення з боку хана. Неоднозначною виглядає позиція авторів щодо монарха Речі Посполитої. Послідовно лояльним до Яна Казимира залишався А.С. Радзивіл.

Найбільше інформації стосовно зазначеного періоду міститься в нотатках С. Освенцима. Характеризуючи військову кампанію 1651 р., мемуарист не

боявся вказувати на очевидні промахи вождів урядового війська та позитивні сторони повстанської армії та її лідерів. Емоційність окремих висловлень автора, яка мало коригується із загальним настроєм його нотаток, пояснюється переписуванням фрагментів твору із донесень більш запального і негативно налаштованого до повстанців сучасника. Критицизм та здоровий глузд автора повністю відобразився при визначенні результатів Білоцерківської кампанії, яка в opinii й інших мемуаристів постала далеко не найвдалішою акцією річпосполитського керівництва. На їх переконання, вожді урядової армії не змогли втримати здобутків битви під Берестечком через власні сварки, сповільненість дій на тлі активних заходів Б. Хмельницького щодо відновлення попереднього співвідношення сил.

В четвертому розділі дослідження “Заключний етап повстання Б. Хмельницького і уявлення про ворога в спогадах та автобіографічних щоденниках середини XVII ст.” аналізується ставлення сучасників до подій українсько-річпосполитського протистояння від завершення Білоцерківської кампанії 1651 р. до смерті Б. Хмельницького та бачення протилежної сторони, витворене в свідомості мемуаристів.

У підрозділі 4.1 “1652–1657 рр. очима сучасників подій” стверджується, що шляхтичі не мали одностайної думки щодо мотивів відновлення ватажком повстанців боротьби в 1652 р. М. Голінський та Ф.К. Обухович були переконані в його мирних намірах. Натомість литовський канцлер наполягав на підступності Хмельницького, вважаючи, що той тільки створював видимість дотримання угоди. У більшості шляхетських творів вказувалось на безпосередній зв’язок травневої битви 1652 р. під Батогом з “молдавським” напрямом зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького, завадити чому намагалась урядова армія. Мемуаристи вказували на помилки окремих воєначальників, які призвели до невтішних результатів. Усвідомлюючи всю драматичність ситуації, шляхтичі бачили позитив у затягуванні повстанцями наступальної акції на Корону. Водночас їхні записи є яскравим свідченням, наскільки активізація зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького в

1652–1653 р. глибоким відлунням прокотилась річпосполитським суспільством і зумовила виникнення величезної кількості панічних чуток.

„Молдавський похід” Т. Хмельницького 1653 р., у шляхетських мемуарах висвітлений дуже хаотично. Найчіткіша картина з точки зору достовірності прослідковується у нотатках Ф.К. Обуховича. Подібна ситуація склалась і з висвітленням Жванецької кампанії восени 1653 р. Відгуки про її перебіг були достатньо фрагментарними. Сучасники не розуміли причин бездіяльності армії під Жванцем, а пояснення, які лунали від керівників, вважали безпідставними. Коли ж голод, холод та епідемії зробили військо практично безсилим, пропозиція татар про перемир'я була своєрідним дарунком долі, хоча і небезкорисливим для кочівників.

Події, пов'язані із союзом Війська Запорізького та Московії 1654 р. сучасники не були схильні розцінювати як зраду Речі Посполитій. Більшість мемуаристів такий стан речей пов'язували із прагненням ватажка повстанців знайти сильного союзника заради продовження боротьби. Після розгортання в липні 1655 р. війни зі Швецією “український” фронт боротьби відійшов у баченні шляхти на другий план.

Підрозділ 4.2 „Шляхетська мемуаристика і образ ворога” представляє уявлення шляхтичів про людей із протилежного боку “барикад”. Однією з проблем, піднятих мемуаристами, є оцінка лідерів обох армій. Через зрозумілі причини Хмельницький став ключовою постаттю для літописців епохи. Заперечуючи у своїй більшості шляхетське походження гетьмана (за винятком С. Освенцима), сучасники рідко визначали перемоги повстанського війська як результат його стратегічного та дипломатичного таланту, а частіше пов'язували їх із бездарністю керманічів річпосполитського війська чи Божею волею. Натомість образ гетьмана малювався чорними фарбами; лайливі епітети та висловлювання часто супроводжують характеристику його постаті (особливо тут виділився Й. Єрлич). Щодо чеснот ватажка, то передусім відзначались мужність, винахідливість, розум, передбачливість. Похвала на адресу Б.

Хмельницького лунала зазвичай від мемуаристів-воїнів (С. Освенцим, Б. Маскевич, Я. Лось).

У зображенні сцени смерті в мемуарах XVII ст. важливу роль відіграло місце смерті. Якщо людина, навіть ворог, прощалась із життям на полі битви, загиблій міг розраховувати на вічну шану. Таким чином проявлялась і схвалення Богом життя померлого. Тому для шляхтичів-мемуаристів було важливо представляти ці епізоди з життя ворогів, аби показати негідну смерть ватажків повстанців як підсумок такого ж негідного життя. Саме це сталося, на переконання шляхтичів, з Д. Нечаєм та Т. Хмельницьким, які померли ганебно.

Проте якщо на долю окремих козаків (того-таки Д. Нечая, І. Богуна, І. Виговського) ще припадає крупиця поваги авторів, то М. Кривоніс зображувався у всіх шляхетських нотатках найжорстокішим бунтівником. В той же час шляхетське походження було тим індикатором, яке визначало більш-менш позитивне ставлення мемуаристів до окремих представників козацтва. Літописці епохи дотримувались думки, що саме шляхетськість І. Виговського була причиною його наближеності до Б. Хмельницького, талантів у військовій сфері та дипломатії. Подібна позиція склалась і щодо С.М. Кричевського.

В opinii мемуаристів повстанці поділялися на професійних воїнів та т. зв. „гультайство”, „голоту”, яка виключно завдяки дарунку долі отримала змогу змінити свій соціальний статус. В цілому в шляхетських творах XVII ст. витворено категорично негативний сукупний образ повстанців. Козацького прошарку ця критика торкнулась менше, бо мемуаристи-воїни, хоча вимушено і не завжди, але вказували на хоробрість своїх колег по зброї. Сучасники витворили негативний образ Московської держави та її обивателів, наділивши останніх такими рисами ментальності, як хитрість, грубіянство, нахабність, зрадливість, гордовитість.

У **висновках** підведені підсумки проведеного дослідження, викладено його результати, обґрунтовано основні положення, які виносяться на захист.

1. Річпосполитська мемуаристика XVII ст., хронологічно пов'язана з добою бароко, з'явилась на ґрунті прагнення шляхтичів зафіксувати переломні, сучасні їм періоди історії (війни з Московією, повстання Б. Хмельницького, часи "Потопу"), підсиленого загальноєвропейським захопленням традиціями красного письменства, яке за умов сильної позиції католицької церкви не могло бути представлене широкому загалу. Зразком мемуарної традиції зазначеного періоду була історіографічна традиція доби, що зумовило витіснення приватного життя автора на другий план. З огляду на пануюче в суспільстві переконання про красне писемство як привілей шляхетської верстви, саме з неї вийшли всі автори спогадів та авто-біографічних щоденників про конфронтацію 1648–1657 рр. Однак не тільки соціальна та національна приналежність впливала на суб'єктивність мемуаристів. Їх схильність до представлення певним чином фактів залежала від віку, особистої спостережливості, мети створення нотаток, участі автора в подіях чи обізнаності з ними. Часто шляхетський мотив ідентифікації з когортою професіоналів-воїнів переважав над віднесенням ворога до окремої етнічної групи чи конфесії і впливав на його зображення в нотатках.

2. Численні військові кампанії першої половини – середини XVII ст. притягували до себе пильну увагу літописців та істориків епохи. Окремим тематичним об'єктом були погодні умови, які асоціювались з Божим схваленням чи критикою певних людських вчинків. Переважно ретроспективний характер ведення записів збільшив у них кількість негативних вказівок щодо передодня та початку повстання Б. Хмельницького. Це відображувало вже зафіксовані негативні зміни в житті держави та її обивателів у другій половині 1650-х рр.

3. Безпосередніми учасниками протистояння були С. Освенцим, Б. Маскевич, Б. Радзивіл та М. Ємьоловський. Останній взяв участь у найбільшій кількості боїв з повстанцями протягом 1648–1654 рр., що відображено в його творі. Для Б. Маскевича характерне висвітлення бачених виключно власними очима подій. Натомість С. Освенцим багато подій кампанії 1651 р. представив з

позиції очевидця, що не відповідало дійсності, хоча його нотатки стосовно подій 1651 р. є найбільш інформаційно наповненими. Як правило, мемуари є результатом бажання шляхтичів залишити письмовий відбиток про епоху, опертий на багатий політичний та військовий досвід. В окремих випадках цей намір був породжений прагненням пояснити свою поведінку перед суспільством (Б. Радзивіл, Ф.К. Обухович) або звичкою вести щоденні записи (А.С. Радзивіл, М. Голінський).

4. Причини повстання Б. Хмельницького в шляхетській opinio часто пов'язувались з особистою образою гетьмана, який зумів об'єднати навколо себе невдоволених, та “турецькими планами” Владислава IV, що створили сприятливі умови для їх консолідації. При цьому сучасники не заперечували соціальні та релігійні причини виникнення протистояння, негідну поведінку вождів урядового війська під час битв 1648 р. та вирішальний вплив позиції Б. Хмельницького під час обрання королем Яна Казимира.

5. Зазвичай ретроспективний спосіб створення мемуарів впливав на песимістичні прогнози сучасників щодо перспектив повстансько-урядових домовленостей як 1649 р., так і наступних років. Для героїзації власного війська під час опису бойових дій ворожа сторона зображувалась набагато більшою за невеликі урядові підрозділи, покликані захищати вітчизну. Зборівська кампанія 1649 р. у шляхетських мемуарах представлена серйозною акцією річпосполитського керівництва, від результатів якої залежало майбутнє держави. Тільки завдяки “переманюванню” хана вдалося змінити співвідношення сил з огляду на потужність повстанської армії. Події, які не зачіпали інтересів обивателів польсько-литовської держави, мемуаристів мало цікавили. Прикладом цьому є “молдавський похід” повстанців 1650 р., відомості про який фрагментарні і неточні. Аналогічна ситуація з вступом козаків в цю ж країну 1653 р.

6. Вину за відновлення бойових дій в 1651 р. шляхтичі покладали на протилежну сторону, пов'язуючи ситуацію із відособленою поведінкою І. Богуна (М. Ємьоловський, С. Освенцим), яка, однак, була корисною для

керівництва Речі Посполитої. Берестецька кампанія займає найбільше місця в мемуарах як гідна детальної фіксації переможна сторінка військової історії Речі Посполитої на тлі поразок минулих років. При цьому вказується на хоробрість окремих представників повстанської армії. Натомість С. Освенцим був схильний більш критично оцінювати події, презентував післяберестецьку кампанію 1651 р. як помилку вождів урядового війська. Переважно з негативних позицій більшістю мемуаристів оцінювалась і політика Яна Казимира.

7. Окремі літописці епохи (М. Голінський, Ф.К. Обухович) були переконані в мирних намірах Б. Хмельницького і відновлення бойових дій на початку 1652 р. пов'язували з виходом ситуації з-під його контролю. Розгром урядових частин у битві під Батогом М. Ємьоловський та А.С. Радзивіл вважали наслідком прагнення річпосполитського керівництва завадити реалізації політики гетьмана стосовно Молдавії. Сучасники не обійшли мовчанкою чергові недоліки у командуванні урядовою армією. Їхні спомини є яскравим свідченням панічних настроїв у суспільстві Речі Посполитої цього часу. Депресивні мотиви характерні для шляхетських нотаток при описі подій Жванецької операції 1653 р. Причини відсутності активних наступальних дій для сучасників лишилися незрозумілими. Перемир'я з кочівниками, на думку мемуаристів, було дарунком долі, хоча і не безкоштовним. Прагматична оцінка шляхтичів характерна і для „Березневих статей” 1654 р. Емоції, які панували на 1648 р., відійшли на задній план, і тут вже об'єктивно оцінювалось прагнення Б. Хмельницького знайти сильного союзника заради продовження війни.

8. Образ ворога в шляхетських мемуарах складається із представлення окремих козацьких ватажків та маси повстанців в цілому. Щодо конкретних портретів, то важливу роль відігравало місце смерті, яка знаменувала достойне чи ганебне життя. В другому випадку це стосувалося постатей Т. Хмельницького та Д. Нечая, хоча останній заслужив трохи більше позитивних оцінок (М. Голінський, С. Освенцим). При характеристиці образу Б. Хмельницького більшість мемуаристів заперечувала його шляхетське походження і вказували на особисту образу, яка змусила взятись до зброї. Водночас

наділялись позитивними характеристиками ті ватажки повстанців, які були шляхтичами за походженням і насамперед в силу суспільного та генетичного коріння змогли виділитись серед “плебсу” (І. Виговський, С.М. Кричевський).

9. В шляхетських мемуарах яскраво прослідковується поділ армії Б. Хмельницького на професіоналів-воїнів та повстанську масу, яка потрапила у військо силою випадку і на яку спрямовувався словесний бруд літописців епохи. Щодо представників першої групи, то їх критика була менш гострою і ґрунтувалась на повазі до колег по зброї, яка була рисою “вояцької” культури в Речі Посполитій XVII ст.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. **Дарчик С.** Візія національно-визвольної революції середини XVII ст. в “Літописці або Кронічці...” Йоахима Єрлича / С. Дарчик // Наукові записки Національного університету “Острозька академія” : Історичні науки. – Острог : Вид-во НаУОА, 2007. – Вип. 8. – С. 50–67.

2. **Дарчик С.** “Хмельниччина” в “Щоденнику про публічні справи в Польщі” А.С. Радзивіла / С. Дарчик // Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2007. – С. 25–31.

3. **Дарчик С.** Образи козацьких ватажків у спогадах та щоденниках шляхтичів – сучасників “Хмельниччини” / С. Дарчик // Наукові записки Національного університету „Острозька академія” : Історичні науки. – Острог : Вид-во НаУОА, 2008. – Вип. 10. – С. 271–282.

4. **Дарчик С.** Пилявецька битва в спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів / С. Дарчик // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових статей : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 378–379. – С. 169–172.

5. **Дарчик С.** Особливості класифікації мемуарів XVII ст. та нашого часу / С. Дарчик // Наукові записки Національного університету „Острозька

академія” : Історичні науки. – Острог : Вид-во НаУОА, 2008. – Вип. 12. – С. 110–122.

6. **Дарчик С.** Окремі аспекти початкового етапу повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників / С. Дарчик // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Подільський осередок. – Київ ; Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 48–60.

АНОТАЦІЯ

Дарчик С.В. Візія Національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої середини XVII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 2009.

Дисертація присвячена дослідженню бачення Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), витвореному у спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів Речі Посполитої – очевидців та сучасників подій. У праці проаналізовано суспільне середовище та традиції створення мемуарів XVII ст., простежено взаємозв'язок фактів з біографій авторів із тенденційністю представлення окремих подій та постатей. На основі джерельного матеріалу досліджується пояснення сучасниками причин розгортання конфлікту, характеристика військових кампаній Національно-визвольної війни, змалювання у певному ракурсі ватажків повстанського війська та ворожої маси в цілому.

Ключові слова: візія, Національно-визвольна війна, мемуари, спогади, автобіографічні щоденники, шляхтичі, козаки.

АННОТАЦІЯ

Дарчик С.В. Образ Национально-освободительной войны украинского народа (1648–1657 гг.) у воспоминаниях и дневниках шляхтичей Речи Посполитой середины XVII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – Киев, 2009.

Диссертация посвящена исследованию образа Национально-освободительной войны украинского народа под руководством Б. Хмельницкого (1648–1657 гг.), сложившегося в мышлении шляхтичей Речи Посполитой, исходя из ведомостей их воспоминаний и автобиографических дневников.

Путем сравнительного анализа исследований отечественных и польских специалистов выяснено состояние разработки проблемы и основные направления ее изучения. В диссертации в научный оборот введено материалы из рукописной книги шляхтича Марцина Голинского. Автор работы проследила эдиционную историю мемуаристики Речи Посполитой относительно указанной проблематики, обобщила особенности классификации мемуаров как отдельной категории повествовательных источников. В диссертации обосновано отличие литературных переделок исторических работ В. Коховского и С. Твардовского от мемуарных произведений середины XVII столетия.

Сформулирован и аргументирован вывод о том, что негатив в изображении вражеской стороны большей частью зависел от эмоциональности автора и был реакцией на посягательство повстанцев Б. Хмельницкого на священную королевскую власть в союзе с представителями „нечестивой веры” – мусульманами. На основе анализа информации источников показано рациональное видение шляхтичами причин возникновения конфликта, факторов, которые привели к поражениям армии польско-литовского государства, осознание отдельных ошибок руководства армии и страны. Наиболее объективными в этом плане были шляхтичи Я. Лось и С. Освенцим. В результате использования компаративных методов исследования в работе

предложено обобщенное представление летописцев эпохи о конфронтации 1648–1657 гг., установлена связь этого представления из событиями в жизни мемуаристов, которые повлияли на их взгляды и, как следствие, характеристику отдельных личностей в том или ином свете. Учитывая, что среди шляхтичей – авторов мемуаров преобладали лица, которые имели большой военный опыт, развито тезис о существовании в социально-культурном пространстве Речи Посполитой формации „воинов”, где не было национальных и этнических различий. В среде этой формации пропагандировалось уважение к коллегам по оружию и признание их достоинств даже при условии нахождения на разных сторонах „баррикад”. Сквозь призму этого общественного представления рассмотрено деление повстанческой армии на воинов-профессионалов и т. н. „голоту” – простых людей, которые попали в состав войска Хмельницкого случайно. Изображение последней группы в мемуарах шляхтичей подается исключительно негативно.

Ключевые слова: образ, Национально-освободительная война, мемуары, воспоминания, автобиографические дневники, шляхтичи, казаки.

SUMMARY

Darchyk S.V. The Perception of the National Liberation War of Ukrainian People (1648–1657) by the Polish-Lithuanian Commonwealth Nobility in the mid 17th Century Expressed in their Memoires and Diaries. – Manuscript.

Ph.D Thesis for Taking Candidate’s Degree in History, speciality 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historic Disciplines. – The M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2009.

The dissertation is concerned with the research into the perception of the National Liberation War under Bohdan Khmel’nytsky leadership (1648–1657) found in the memoirs and diaries of the Polish-Lithuanian Commonwealth nobility, the contemporaries and witnesses of those events. The author analyses the social environment, the traditions of writing memoirs in the 17th century and correlation

between the nobility's autobiographical facts and biased interpretation of certain events and personalities. The explanations of the reasons of the conflict, features of the National Liberation War military campaigns, and the descriptions of the guerilla movement leaders and hostile mass in general by the contemporaries are studied on the basis of source materials.

Key words: perception, National Liberation War, memoirs, memories, autobiographical diaries, nobility, Cossacks.